

ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА МИСАО У СРБИЈИ XIX И XX ВЕКА

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

„ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА И НАУЧНА МИСАО И ДЕЛАТНОСТ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА“

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ, ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА И НАУЧНА МИСАО
И ДЕЛАТНОСТ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC CONFERENCES

Volume CLXXXVI

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 44

SOCIAL, POLITICAL AND SCIENTIFIC THOUGHT
AND ACTIVITY
OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

PROCEEDINGS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCE HELD ON MARCH 29TH 2019

Accepted for publication at the 2nd Session of the Department of Social Sciences,
held on June 25th 2019, after being reviewed by
academicians Kosta Čavoški and Aleksandar Kostić

Editor

Academician

ALEKSANDAR KOSTIĆ

BELGRADE, 2019

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Том CLXXXVI

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 44

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА И НАУЧНА МИСАО
И ДЕЛАТНОСТ
ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА ОДРЖАНОГ 29. МАРТА 2019. ГОДИНЕ

Прихваћено за објављивање на II скупу Одељења друштвених наука,
одржаном 25. јуна 2019. године, на основу реферата
академика Косте Чавошког и Александра Костића

Уредник

академик

АЛЕКСАНДАР КОСТИЋ

БЕОГРАД, 2019

Издаје
Српска академија наука и уметности

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектура и коректура
Невена Ђурђевић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
Службени изасник, Београд

Тираж
400 примерака

ISBN 978-86-7025-848-8

САДРЖАЈ

Реч уредника	9
Драган Симеуновић: <i>Особености њолиитичке мисли и дела Драјољуба Јовановића</i>	13
Dragan Simeunović: <i>The Specificity of Political Thought and Activities of Dragoljub Jovanović</i>	
Зоран Р. Томић: <i>Драјољуб Јовановић о уставином њиштану – Поводом Нацрта устава ФНРЈ</i>	39
Zoran R. Tomić: <i>Dragoljub Jovanović about Constitution – On the Draft Constitution of FPRY</i>	
Дарко Надић: <i>Еколошка мисао Драјољуба Јовановића</i>	49
Darko Nadić: <i>Environmental Thought of Dragoljub Jovanović</i>	
Срђан Јовановић: <i>Економска мисао др Драјољуба Јовановића</i>	61
Srđan Jovanović: <i>Economic Thought of Dragoljub Jovanović</i>	
Драган Веселинов: <i>Три недоумице Драјољуба Јовановића – Њејова „Аграрна њолиитика“ (1930) и друји њекстиови, њејова Народна сељачка стџранка (1940)</i>	77
Dragan Veselinov: <i>Three Dilemmas of Dragoljub Jovanović</i>	
Мира Радојевић: <i>Драјољуб Јовановић и хрвајтско њиштане (1924–1941)</i>	91
Mira Radojević: <i>Dragoljub Jovanović and the Croat Question (1924–1941)</i>	
Александар Животић: <i>Драјољуб Јовановић и СССР (1939–1941)</i>	139
Aleksandar Životić: <i>Dragoljub Jovanović and the USSR (1939–1941)</i>	
Ивана Дамњановић: <i>Драјољуб Јовановић и Шпански грађански рати</i>	155
Ivana Damjanović: <i>Dragoljub Jovanović and the Spanish Civil War</i>	
Драгомир Бонџић: <i>Драјољуб Јовановић и Београдски универзитет</i>	169
Dragomir Bondžić: <i>Dragoljub Jovanović and University of Belgrade</i>	
Александар Стојановић: <i>Драјољуб Јовановић о десничарима српској и југословенској националној усмерења</i>	187
Aleksandar Stojanović: <i>Dragoljub Jovanović and the Political Right-Wing of Serbian and Yugoslav National Orientation</i>	

Слободан Селинић: Драгољуб Јовановић у Народној скупштини ФНРЈ 1945–1947.	201
Slobodan Selinić: <i>Dragoljub Jovanović in National Assembly of FPRY 1945–1947</i>	
Александар В. Милетић: Драгољуб Јовановић и Милован Ђилас: сукоб политичких концепција	221
Aleksandar V. Miletić: <i>Dragoljub Jovanović and Milovan Đilas: Conflict of Political Conceptions</i>	
Наташа Милићевић: Судбина „сапућника револуције“: Драгољуб Јовановић између интеграције и репресије (1944–1947)	235
Nataša Milićević: <i>A Destiny of a “Fellow Traveller of the Revolution”: Dragoljub Jovanović between Integration and Repression (1944–1947)</i>	
Срђан Јовановић: Мој деда Драгољуб Јовановић.	249
Фотографије и документи.	257

ОСОБЕНОСТ ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ И ДЕЛА ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

ДРАГАН СИМЕУНОВИЋ

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Драгољуб Јовановић је био значајан српски политички мислилац и делатник левичарске провинијенције. Политички је био активан већ од ђачког доба, као и за време студија у Француској где је докторирао на Сорбони, а затим се бавио политиком у Краљевини СХС, Краљевини Југославији и у ФНРЈ. Због беспошадне критике режима је и пре и после Другог светског рата робијао и губио посао професора на Правном факултету.

Његов политички идеал је био аграрни социјализам. У циљу његовог остварења, залагао се за радикалну прогресивну трансформацију села и сељаштва. Био је вођа „сељачких“, југословенски оријентисаних левичарских партија пре Другог светског рата, као и за време рата и после њега. Са комунистима није успео да оствари пуну сарадњу током рата, иако је гајио симпатије према партизанима. И поред замерки које су му од стране новоуспостављеног комунистичког режима јавно упућене одмах након ослобођења, због неучествовања у НОБ-у, ипак је био укључен у врховне органе нове власти, све док 1947. због оштрог критиковања режима није одстрањен из политичког живота и осуђен на робију. За собом је оставио велик број књига и записа који представљају драгоцену документарну грађу о политичким збивањима и бројним личностима у Србији и Југославији у првој половини 20. века.

Кључне речи: Драгољуб Јовановић, аграрни социјализам, Народна сељачка странка, левица у Србији, југословенство, антифашизам

Драгољуб Јовановић (1895–1977) спада у веома особене политичке мислиоце и делатнике Србије и Југославије у 20. веку. Запамћен је као истакнути левичар у свим срединама у којима је живео и боравао, био је заљубљеник у рад који је дубоко веровао у могућност радикалног напретка села, југословенски оријентисан родољуб, антифашиста, вечити критичар власти и опозиционар, чак и онда када је био део режима.

Био је у затворима и монархистичке и комунистичке власти и обе су га истеривале са места професора на Правном факултету Универзитета у Београду.

Његова политичка мисао је формирана веома рано и политичко деловање је започето још у ђачком добу, у родном Пироту, када је имао само једанаест година. Напомињемо да то крајем 19. и на самом почетку 20. века и није била апсолутна реткост, будући да су социјалистичке идеје социјалне правде и економске једнакости, које су у то време у Србији нагло захватале широке масе радника и занатлија (којима је по свом социјалном статусу и пореклу припадао и Драгољуб Јовановић), углавном биле веома радо прихватане од тзв. ђачке омладине (средњошколци – примедба ДС) и неретко биле идеал и много млађим ђацима. О томе сведочи и слична Скерлићева, као и Цвијићева исповест¹ о њиховом веома раном везивању за социјализам.

Од Јовановићевог доласка у Београд 1912. године, када је имао 17 година, па све до времена обликовања свог особеног политичког погледа у раној зрелој доби, његови политички назови су се профилисали не само под утицајем социјалистичке литературе коју је, како је записао у својим мемоарима, „напросто гутао“, већ и услед редовног похађања јавних предавања угледних српских социјалиста попут Јована Скерлића, Димитрија Туцовића или Драгише Лапчевића, који су при том често били врло различитих, па и супротстављених гледишта, што ће се касније одразити и у схватањима Драгољуба Јовановића. Кад год је бивао збуњен сукобљеношћу погледа старијих социјалиста, налазио је предност тога у нужности поступне градње сопственог погледа на неко спорно питање, уместо пуког избора и усвајања става неког од тадашњих политичких ауторитета. То својство, опредељеност за имање сопственог става, битно је и трајно својство политичке мисли и дела Драгољуба Јовановића. Уз њега ће се временом изградити и све више исказивати његова карактером одређена упорност и истрајност у заступању свог става по сваку цену, па и по цену губитка посла или личне слободе, као друго битно својство његовог политичког деловања.

Школовање у Француској у младим годинама ће продубити његов интерес за социјалдемократску визију уређења друштва и друштвених односа и пружити му пун теоријски увид у проблеме рада и радних односа², као и у положај радничке класе у развијеном индустријском друштву, омогућити му спознају огромног политичког капацитета пролетаријата коју није могао стећи у својој руралној средини, али му уједно и отворити очи у погледу могућности борбе сељака за своја права.

Иако је Драгољуб Јовановић сам за себе написао да „није научник, него човек од акције, идеолог, ако не и политичар“³, не бисмо се могли у

¹ Види: Драган Симеуновић, *Српска државојворна мисао*, Београд, Наука и друштво, 2015, стр. 275–277 и 356–357.

² Види: Дарко Надић, *Мисао о рагу др Драгољуба Јовановића*, Београд, 2006. Ова књига је уједно и прва одбрањена докторска дисертација о делу Драгољуба Јовановића.

³ Драгољуб Јовановић: *Први кораци за обнављање Средње Европе*, Политичке успомене, књ. 7, Београд, Култура и Архив Југославије, 1997, стр. 105.

потпуности сложити са таквом његовом оценом о себи. Штавише, већ су његови почеци бављења науком били бриљантни. Уз то, његови политички и научни погледи су у потпуности кореспондирали за све време његовог политичког ангажмана. То нам потврђују и обе његове докторске дисертације. Прва Јовановићева дисертација је урађена на тему „Оптимални принос радничког рада“ (*Le rendement optimum du travail ouvrier*), и у великој мери је посвећена разматрању борбе радничке класе за своја права која проистичу из рада, као и критици гледишта на то питање водећих буржоаских теоретичара тога доба, а друга његова дисертација је урађена на тему „Модерни стимуланси радничког рада“ (*Les stimulants modernes du travail ouvrier*).

О импресивном почетку његове научне каријере свакако да сведоче подаци да је у једном дану одбранио обе докторске дисертације на Универзитету Сорбона, у 28. години живота, са највишом оценом и да је једна од његових дисертација две године касније награђена од стране Француске академије наука као изузетан научни рад. Био је уједно и први Југословен који је стекао француски државни докторат. По повратку у земљу 1923. године, након кратког рада у Министарству финансија, идуће године постаје доцент на Правном факултету у Београду, а након избора у звање ванредног професора и шеф катедре за економске науке.

То је уједно време у коме се он активно укључује у политички живот младе и нестабилне југословенске државе, која је од свог настанка, па све до нестанка, била у перманентној политичкој кризи.

Ако би у најкраћем требало дефинисати његов главни политички идеал могло би се рећи да је то аграрни социјализам заснован на начелима социјалне демократије, примењеним првенствено на село и на његов савез са градом као моделом *bonum commune*, којим се превазилази досадашњи сукоб града и села, као сукоб богатих и сиромашних, владајућих и оних који немају власт и моћ.

Иако се у литератури могу наћи наводи да је Драгољуб Јовановић тек по повратку у Југославију почео да се бави сељачким питањем, он је већ 1918. године, као студент у Француској, за Средишње удружење српских студената у Француској чији је био члан, сачинио програм који се тиче обнове ратом разорене земље, у коме је централно место наменио аграрној политици, развоју села и задругарству⁴. Већ тада се залагао за очување ситног поседа, чему ће као идеји остати трајно веран и због тога имати немале проблеме по доласку комуниста на власт.

У међуратном периоду залагао се за прераспodelу земље сиромашним сељацима и за задругарство ослобођено од државног туторства сваке врсте, али са великим правима сељака на финансијску помоћ од стране државе како би се очувао ситни приватни посед, који је по њему једини

⁴ Драгољуб Јовановић, *Политичке усјомене*, Београд, Култура и Архив Југославије, књ. 1, стр. 125.

гарантовао не само развој села и пољопривреде већ и останак људи у аграрним подручјима, како она не би временом опустела. Држава је по њему само главни организатор укупног привредног, што по њему увек значи и пољопривредног живота, његов иницијатор и помагач, али не и општи надзорник. У државним рукама треба да буду само тешка индустрија, спољна трговина и надзор над прерадом стратешких сировина. Уместо фаворизовања крупне индустрије и богаташа, потребно је било, по Драгољубу Јовановићу, акценат у организовању привредног живота ставити на пољопривреду, занатство и ситну индустрију. По њему, порески систем треба да буде такав да изразито стимулише мале произвођаче, што је подразумевало да богати треба да плаћају далеко већи порез ради остваривања начела социјалне правде. Сељаци који су задужени кредитима треба, по њему, ослободити свих дугова јер је у питању инвестиција која са собом мора да носи ризик за инвеститора, а не за сељака. Био је изричито против продаје предузећа, рудних богатстава и земље странцима⁵.

Аргументе за такав систем устројства друштва базирао је на чињеници да је Југославија у то време била изразито пољопривредна земља и да су сељаци чинили скоро 90% њеног становништва. Разраду својих теза извршио је у књизи *Аграрна политика*, издатај 1930. године, која заправо представља збирку његових систематизованих предавања студентима Правног факултета и у којој износи тезу да нема аграрне политике која би важила за све средине, већ се, насупрот томе, мора у свакој средини, у складу са њеним специфичностима, стварати а потом и водити њој примерена аграрна политика. Исте тезе се налазе и у његовој књизи *Економске и друштвене последице рата у Србији*, која је те исте 1930. године била објављена на француском језику у Паризу, а њено издавање је било финансирано од Карнеги фондације. За потребе што објективнијег стварања ове своје књиге, али уједно и свог политичког рада, обишао је велик број насеља широм Србије и разговарао са импозантним бројем људи, што му је, по његовим сопственим речима, веома помогло да провери многе од својих академских погледа и теза, и да их на основу таквих увида, не само тада већ и касније, коригује.

Нерешено аграрно, национално и радничко питање били су по њему три главна генератора перманентне економске и друштвене, колико и политичке кризе у Краљевини Југославији. Неумешност или немање политичке воље да се они реше изазивало је сталну и неподношљиву нестабилност земље, на шта се морало не само пером већ и акционо-политички реаговати, сматрао је Драгољуб Јовановић. То је по њему значило отворено супротстављање свих демократских политичких снага у земљи аутократском режиму краља Александра, и то давањем личног примера, што му је донело и популарност у народу, али уједно и страдање. Овакво његово схватање и деловање да се тим пре разумети, ако се зна да су сељачке, односно земљо-

⁵ Програм Народне сељачке странке, Београд, 1940, стр. 26.

радничке странке, у целој југословенској краљевини биле перјанице јавног отпора диктатури, мада су, истини за вољу, највеће жртве биле не у њиховим редовима, већ у редовима комуниста. Будући да је, према респектабилним историјским изворима, лево крило Земљорадничке странке, које је предводио Драгољуб Јовановић, задавало својим активностима тешке муке тадашњем режиму, он ће због тога бити кажњен не само губитком посла, већ и затвором и прогонством. Први пут је ухапшен још 1929. године због политички провокативног предавања у омладинском клубу „Прогрес“. Потом је хапшен и 1932. и 1934. године. Године 1932. ће због летка „Шта нас кошта свађа са Хрватима“, у коме протестује зато што се за војску набавља месо из иностранства, док наши сељаци немају коме да продају стоку⁶, бити осуђен на годину дана затвора. Са Правног факултета ће бити удаљен 1932. године, због свог политичког деловања супротног Шестојануарској диктатури и политици Стојадиновића и Цветковића и, по одлуци монархистичког режима, до почетка Другог светског рата, што у затвору, што у интернацији у Тутину и Сјеници, провешће свеукупно нешто више од четири године. Чак и у тим условима је писао и сам издавао политичке, антирежимски интониране брошуре.

Када је видео да југословенске монархистичке власти често хапсе Драгољуба Јовановића, а његове идеје и деловање сматрају не само неупотребљивим по добро друштва већ и политички штетним, његов професор му је из Париза послао позив да дође у Француску: „Ако нисте потребни Југославији, дођите у Француску, ми ћемо умети да Вас употребимо“⁷. У својим мемоарима Драгољуб Јовановић на много места наглашава да се упркос робијањима и губитку посла никада није показао што није прихватио менторов позив, и што је остао у својој земљи⁸.

Необичност његовог тадашњег политичког ангажмана и става за многе је био и остао његов трајно присан однос и топла емоција према хрватским политичарима, прво према Стјепану Радићу, а потом према Владимиру Мачеку, однос који је био нетипичан не само за грађанску српску политичку сцену онога доба, већ у великој мери и за левицу у Србији. Та његова присност са хрватском политичком елитом је у Београду штрчала нарочито у време Шестојануарске диктатуре, када српске политичке странке нису пружале скоро никакав отпор диктатури, а није био мали број ни оних које су је довољно гласно подржавале. Тада је „Драгољуб Јовановић за разлику од већине других Срба повезаних са Удруженом опозицијом подржао Споразум Цветковић-Мачек, као кулминацију дуге борбе Хрвата, али

⁶ Драгољуб Јовановић, 21. април 1956. *Примио ме Пенезић Слободан-Крцун*, Политичке успомене, књ. 11, стр. 261.

⁷ Нав. према: Драгољуб Јовановић, 1944. – *од окупиације до инвазије и делимичној ослобођења*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 104.

⁸ Исто.

је истовремено напоменуо да преостаје за разматрање ‘Српско питање’⁹. Тај однос Драгољуба Јовановића према хрватским политичарима се да објаснити не само природном упућеношћу Јовановићеве сељачке партије на све сродне партије у целој Југославији, а поготово на оне партије у Хрватској и Словенији које су такође виделе сељачко као централно питање своје политике, већ и његовим искреним југословенством и антинационализмом као принципима којима ће остати веран до краја живота. Веровао је Мачеку јер је веровао у његово југословенство и поред изразито конфедералних ставова које је заступао Мачек. Било му је битно што је Мачек заговарао заједницу Хрвата и Срба и као потврду исправности свог односа према њему је наводио податак да су Мачеку „због поверења у приврженост Југославији Срби под најтежим условима дали близу милион гласова“¹⁰. Ипак, остаће на крају Другог светског рата збуњен и запитан зашто Мачек, уместо што се повукао са Павелићем и отишао у политичку емиграцију, није остао са својим народом и после рата, као што је током рата био са њим. И поред тога, он ће након Другог светског рата поново успоставити, као што ће се убрзо показати, врло ризичан контакт са Мачеком, који је већ био политички емигрант за којим је била расписана потерница, што ће Јовановићу у оптужници, а потом и у пресуди којом је 1947. осуђен због шпијунаже, бити стављено на терет као један од грехова¹¹.

Као генерални секретар Народне сељачке странке написао је програм странке, који је објављен 1940. године, у коме је изнео све своје кључне политичке идеје, од којих су многе биле изазов не само за режим, већ и за важне странке левице, које ће га због тога негирати као свог припадника. У њему он не налази било какву супротност између сељака и радника, већ само између велепоседника и индустријалца, што је написао и објаснио у својој књизи *Аграрна политика*, још 1930. године¹². Радници и сељаци чине по њему пролетаријат који је већ уједињен својим друштвеним положајем, тако да партије попут комунистичке, које теже да их уједине, „куцају на широм отворена врата“. Његов главни политички циљ било је стварање сељачке социјалистичке државе, тачније „федеративне, сељачке, демократске, задружне Југославије, која би [...] у спољној политици водила независну националну политику, тражећи наслон на Русију и на радничке странке у Европи и Америци.“¹³

⁹ Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias, State-Building and Legitimation*, Woodrow Wilson Center Press, Washington D.C., 2006, стр. 107–108.

¹⁰ Драгољуб Јовановић, 1944. – *од окупирације до инвазије и делимичног ослобођења*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 105.

¹¹ Види пресуду Драгољубу Јовановићу из 1947. у анексу овог зборника.

¹² Види: Драгољуб Јовановић, *Закључак*, Аграрна политика, Београд, Народна мисао, 1930.

¹³ Драгољуб Јовановић, 1944. – *од окупирације до инвазије и делимичног ослобођења*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 67.

По завршетку ратова, а нарочито после Другог светског рата, Драгољубу Јовановићу су од стране његових политичких противника често спочитавани шпекуланство и пацифизам, који су понекад грубо подвођени и под кукавичлук. Пребацивано му је да је био у три рата а да није испалио ниједан метак за своје идеале. При томе се мислило на његово краткотрајно учешће у Првом светском рату, када је био ангажован као преводилац при француској војсци, након чега је пребачен на студије у Француску, затим на боравак у Шпанији у време грађанског рата, и нарочито на то да се све време Другог светског рата није одазивао на позиве највишег вођства партизанског покрета да му се прикључи, већ је „кукавички остао скривен“ у Београду¹⁴ „због чега га не треба више сматрати вођом НСС“, како ће то бити изречено у говору Животе Ђермановића у Народној Скупштини по ослобођењу Београда и одмах бити и објављено у великом чланку у *Политици*¹⁵. По наводима Драгољуба Јовановића, на првом јавном збору који је одржан непосредно по ослобођењу Београда то ће рећи и високи комунистички функционер Благоје Нешковић¹⁶.

Што се тиче прве оптужбе, на основу увида у историјске списе и у забележена сећања самог Драгољуба Јовановића, може се закључити да није прикључен француској војсци нити да је послат у Француску на свој захтев, него одлуком српских војних органа, који су слањем једног броја младих даровитих људи на студије у иностранству настојали да Србија након страшних ратних губитака у становништву, посебно млађих особа мушког пола, не остане после рата без школованих кадрова који би могли да изведу успешну обнову земље.

Када је пак реч о његовом неучествовању у борбама за време боравка у Шпанији, у питању је био позив председника владе Републике Шпаније Хуана Негрина Драгољубу Јовановићу да својим доласком и говором у шпанској скупштини, као и многи други знаменити интелектуалци-антифашисти из целог света, и при том још и „један од највећих говорника Европе“¹⁷, како га је означила британска штампа, подржи борбу републиканских снага против Франкових фашиста, што је Јовановић и учинио 1. фебруара 1938, оставши укупно десет дана. Дакле, радило се о веома кратком и строго наменском боравку, који није пружао ни најмању прилику за учешће Драгољуба Јовановића у оружаном борби, нити се то од њега очеки-

¹⁴ Драгољуб Јовановић, 1944. – од окупиације до инвазије и делимичног ослобођења, Политичке успомене, књ. 7, стр. 103.

¹⁵ Драгољуб Јовановић, *Напад преко Ж. Ђермановића у народној Скупштини*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 171.

¹⁶ Нема доказа да је Нешковић, било на скупу било у новинама, поменуо Јовановићево име у том контексту, већ само да се генерално осврнуо на држање вођа грађанских партија за време рата, а ни сам Драгољуб Јовановић, иако трајно огорчен на Нешковића, нигде не наводи конкретан доказ за тај његов „грех“.

¹⁷ Fritz August Voigt, *Pax Britannica*, London, Constable & co. Ltd., 1949, стр. 337.

вало или захтевало од стране организатора његовог боравка. Јовановићев допринос антифашизму тим поводом био је у сагледавању и јавном презентирању ситуације у Шпанији, што је резултирало не само предавањима већ и са неколико његових чланака, од тога једним у загребачком *Књижевнику*, под насловом „Био сам у Шпанији – утисци са фронта слободе“¹⁸, који неће бити забрањен, и једном књижицом илегално издатом под истим насловом у Београду (у питању је заправо текст преузет из *Књижевника*), а која је ускоро била забрањена, као и записима о Шпанији у његовим *Успоменама*. За време десет дана боравка у Шпанији сусрео се и са нашим борцима, разговарао са Кочом Поповићем, који је био задужен за издавање зидних новина и написао на његов захтев један текст за те новине, а након тога је одржао и предавање у Паризу о свом боравку у Шпанији. Био је искрено збуњен држањем Совјетског Савеза, непомагањем Велике Британије и Француске шпанској републиканској влади и огорчен због отворене и велике подршке Немачке и Италије шпанским фашистима. Веровао је да је његов политички партнер Мачек за републиканце и очекивао да исти нешто и учини за младу шпанску републику, али му је Мачек, свестан да је не само хрватска десница већ и највећи део хрватске јавности на страни Франка и католичке цркве, ставио до знања да не би учинио ни најмању ствар како не би „цепао хрватску нацију по шпанском питању“¹⁹.

За њега као левичара и антифашисту грађански рат у Шпанији није била борба и избор између фашизма и комунизма, већ између фашизма и демократије. Разуме се, да је желео, могао је да остане и да учествује у том рату и као борац на фронту, али, као што ће се видети из његовог даљег животног тока, то није био његов стил политичке борбе. Особеност његовог политичког стила је да је увек полагао више на реч него на оружје. Био је у тој мери фасциниран пропагандним ратом који се тада водио у Шпанији да је написао: „овде се ратује не само муницијом већ и пропагандом“, изједначивши значај пропаганде са оружаном борбом.²⁰

Ствар је далеко компликованија у погледу његовог неприкључивања ослободилачком покрету кога су у Другом светском рату у Југославији предводили комунисти. Чињенице говоре да се Драгољуб Јовановић као патриота пријавио у време априлског рата 1941. као добровољац у војску, али да због опште пометње није добио никакав војни распоред. Одбио је да као професор универзитета потпише Недићев апел интелектуалаца српском народу. Када је Недићев режим у Београду организовао антикомунистичку изложбу, он је био на једној од ударних слика испод којих је писало: „Главни кривци што су студенти Београдског универзитета постали

¹⁸ Драгољуб Јовановић, *Био сам у Шпанији – утисци са фронта слободе*, *Књижевник*, хрватски књижевни мјесечник, год. XI, бр. 4, април 1938.

¹⁹ Драгољуб Јовановић, *Искусства*, Политичке успомене, књ. 4, стр. 288.

²⁰ Драгољуб Јовановић, *Био сам у Шпанији*, нав. дело, стр. 153.

комунисти.²¹ Није неважно то што је Народни фронт створен баш у његовој кући у Професорској колонији у Београду 1936. године. Са Јосипом Брозом Титом се срео на самом почетку рата и са њим водио разговор о сарадњи. Иако никада није позван на заседања АВНОЈ-а, чему се иначе по сопственом признању надао, сарађивао је са комунистима све време рата, подстичући припаднике своје странке да учествују у народноослободилачкој борби као борци и на друге начине.

Ипак током рата несумњиво подржава искључиво народноослободилачку борбу којом руководи КПЈ и записује да му је „свака појединост из живота партизана драгоцене и да му је свака реч њихових руководиоца значајна“²², и поред тога се да закључити да је Драгољуб Јовановић имао и одређене резерве према комунистичком руководству, и да се чак плашио да ће га комунисти због извесног политичког неслагања са њима можда и убити, због чега, како сам признаје, и поред тога што је „још од 1941. имао спремљен ранац“²³, ипак није отишао у партизане ни онда кад га је у Босну у два маха звао Јосип Броз Тито²⁴, као ни онда када је од партизана у Србији добио позив да им се прикључи на Радан планини. Уосталом, он ће то у лице и рећи Александру Ранковићу, Милентију Поповићу и Благоју Нешковићу на једном послератном састанку, када је отворено и питање његовог неодласка у партизане: „У неким стварима се не бих слагао са вама, па бисте ме убили“²⁵. О таквом његовом ставу и поступању током рата можда најбоље сведочи његов запис о комунистима сачињен 1943. године: „Крајња левица у нашем времену, то су комунисти. Два правила сам усвојио: са њима не могу, или бар не дуго, али против њих нећу. Зашто? Ево: тешки су, немогући као сарадници – или хоће да господаре или да се буне, или да газе или да буду гажени, па да се одупиру. Са друге стране, против њих нећу, јер, такви какви су ипак су елемент прогреса“²⁶. Овакав став уједно одсликава Јовановићеву резерву према сваком политичком екстремизму као трајну особину његове политичке мисли. Зато, иако прихвата да је „необходно да у јавном животу сваког друштва постоји једна крајња левица“²⁷, подвлачи да је она ништа друго до „црвени светионик на обали – не показује куда

²¹ Нав. према: Драгољуб Јовановић, *Јајце, 29. новембра – партизански рајини циљеви*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 87.

²² Драгољуб Јовановић, *Веза са главним штабом Народноослободилачке војске за Србију*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 139.

²³ Исто, стр. 143.

²⁴ Драгољуб Јовановић, *22. октобар – дан који смо се јосле сјиндели*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 163.

²⁵ Нав. према: Драгољуб Јовановић, *Хоће ли комунистички дајти да им се јомоине?*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 190.

²⁶ Драгољуб Јовановић, *Све су учинили да нас деморалишу*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 99.

²⁷ Исто.

треба ићи, него поред чега треба проћи, од чега се сувише не удаљавати, али у шта не ударити²⁸. У оцењивању таквог његовог поступања, сведеног на скривање од окупационих власти и давање подршке партизанима, треба имати на уму и то да је немачка тајна полиција Драгољуба Јовановића означила као „вођу комунистичке земљорадничке странке“ и све време рата претпостављала да се он крије у околини Пирота²⁹, док је комунистима било добро познато да се крије у Београду, јер су повремено, макар и посредно, комуницирали са њим.

Да су комунисти имали према Драгољубу Јовановићу амбивалентан однос, у зависности од својих тренутних потреба, сведоче и врло љубазан позив Александра Ранковића³⁰, као и позив Јосипа Броза Тита Драгољубу Јовановићу да учествује у политичком животу земље, али који му нису били упућени одмах по ослобођењу Београда, већ тек пошто је Јовановић због неприкључивања партизанима и „неосуђивања Драже Михајловића“ био измалтретиран, понижаван и изложен разним непријатностима од стране Слободана Пенезића Крцуна, Светислава Стефановића Ћеће³¹ и других истакнутих комуниста, који су се у оквиру ОЗНЕ бавили питањима унутрашње безбедности, а на крају био подвргнут и оштром ноћном испитивању, током кога је био тешко вређан и означен као „шпекулант“³². Он ће такве њихове поступке, иако дубоко увређен, ипак оправдавати у својим записима, наводећи као главни разлог за своје праштање то да се не сме „губити из вида да су наши комунисти људи који скоро никада нису дисали нормалан ваздух, ни живели нормалним животом“³³, будући да су стално били или у затворима, или у илегалу, или у шуми.

Иако Драгољуб Јовановић није био једини угледни левичар од кога су комунисти током рата очекивали да им се након позива прикључи на ослобођеној територији како би подигли углед народноослободилачког покрета кога су предводили, њихове судбине су биле различите у односу на Јовановићеву. Тако је, на пример, у новембру 1944. године Јовановић обавештен да се истакнути комунистички функционер Радован Зоговић, близак Ми-

²⁸ Исто.

²⁹ Из потернице Гестапоа – испоставе у Београду од 11. новембра 1942. и испоставе у Нишу (Дел. бр.: 1457/42 – Предмет 718) од 20. 9. 1943, да се видети да су немачке власти све време рата трагале за Јовановићем у зони Пирота.

³⁰ Драгољуб Јовановић, *Хоће ли комунистички дајти да им се ѿмојне?*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 190–191.

³¹ За Ћећу Стефановића Драгољуб Јовановић пише да га памти као трговачког помоћника код Митића који је долазио да слуша његова предавања. Види опширније о том саслушању Драгољуба Јовановића у: Драгољуб Јовановић, *22. октобар – дан кога смо се ѿсле сјидели*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 162–165.

³² Исто, стр. 163.

³³ Драгољуб Јовановић, *Напад ѿреко Ж. Ђермановића у народној Скујшћини*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 172.

ловану Ђиласу, задужен за културу, а због своје оштрине назван „бич за књижевнике“, спрема да лично „убије Мирослава Крлежу чим га сретне“, зато што се Крлежа „није одазвао ни на три позива да изађе на ослобођену територију, чак ни кад је тамо био стари Назор“³⁴. Не само да „човек са канџијом“ није спровео своју претњу, већ је Крлежа, бивајући често у Титовој близини, на разне начине промовисан и награђиван, без икаквих, па и најмањих последица због свог неодласка у партизане и поред силних позиција који су му упућивани. Уз то, и Крлежа је у свом послератном политичком мишљењу такође имао одређена одступања од званичне политике, али му то, за разлику од Јовановића, није донело никакве лоше последице, понајмање затвор. Иначе, Зоговић је током Јовановићевог говора у част Црвене Армије наредио да га не снимају за радио, тако да његове речи чују само окупљени³⁵. Такође, на интервенцију Зоговића, ни писана верзија Јовановићевог говора није објављена у новинама.

За утврђивање политичког значаја Драгољуба Јовановића у том историјском тренутку од велике је важности чињеница да се након свих перипетија, на сопствено тражење, поново сусрео са Јосипом Брозом Титом 12. децембра 1944. године, иако му је Слободан Пенезић Крџун пре тога у лице саопштио своје мишљење да „није достојан да разговара са Титом“³⁶. Састанак је био уприличен од стране Александра Ранковића, који га је и лично превезао од куће до Титове резиденције у Ужичкој, и који је том састанку и присуствовао³⁷. Иако је у забележеним Јовановићевим сећањима на тај важан догађај акценат стављен на Титову понуду Јовановићу да се прикључи Народном фронту, многи детаљи из тог разговора показују да је Тито био изненађујуће отворен саговорник Драгољуба Јовановића и да је током двочасовног сусрета изнео многе своје планове које је, како ће историја потврдити, касније одишта и реализовао. То је наравно био и комплимент за Драгољуба Јовановића, будући да нема сумње да Тито није исказивао такво поверење баш према свакоме. Уз то, Јовановић је, колико се да судити према његовим сећањима, током тог састанка имао слободу да се не сложи са неким Титовим идејама, па чак и да му по неким питањима противречи.

Рецимо, Драгољуб Јовановић је сматрао да Црна Гора заједно са Србијом треба да чини једну федералну јединицу нове Југославије, док је Тито сматрао да Црна Гора треба да има своју посебну федералну јединицу, и казао Јовановићу да је он то већ и обећао Црногорцима приликом

³⁴ Драгољуб Јовановић, *Први кораџи, прва разочарења*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 228.

³⁵ Исто.

³⁶ Драгољуб Јовановић, *22. октобар – дан који смо се после ситидели*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 162.

³⁷ Драгољуб Јовановић, *Дрући разговор са Јосипом Брозом Титом*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 193.

свог тамошњег првог боравка, „али да се они могу ујединити са Србијом кад год буду хтели. Ту је и Санџак који остаје као веза међу њима“³⁸. Та разлика у њиховом мишљењу проистиче из тога што Драгољуб Јовановић, мада није био великосрпски националиста, ипак није доживљавао Црногорце као посебну нацију, па зато није ни сматрао да треба да имају било какву федералну јединицу. То се види и из његових текстова писаних током рата, у којима са згражавањем коментарише иступања проусташки оријентисаних црногорских политичара Секуле Дрљевића и Штедимлије због њихових тврдњи да су Црногорци „Црвени Хрвати“, због њиховог антисловенства и због „исповедања црногорског православља“ као нове религије³⁹. Притом, иако несклон увредама у политичком дискурсу, није одолео да за Штедимлију не напише да је „настран и малуман“, а за Дрљевића да „нико више од њега није мрзео Србе, особито Србијанце“⁴⁰. За њега су сви Црногорци, па чак и Дрљевић и Штедимлија, једноставно „наши земљаци из Црне Горе“, чак и кад „исповедају тако екстравагантне теорије“⁴¹.

Драгољуб Јовановић се у разговору са Титом посебно интересовао за територијално уређење нове државе зато што је покушавао да процени могућу корист или штету од тога уређења по сарадњу сељачких странака, које је он у својим плановима видео окупљене у једном блоку, као и пре рата. По Јовановићу, Тито тада није говорио о аутономији Војводине, већ је казао да ће „Банат и скоро цео Срем сигурно бити у Србији, за Бачку ћемо још видети пошто има доста католика, а већ Барања иде у Хрватску“⁴². Што се тиче Македоније и разграничења са Бугарском и Грчком Тито је рекао: „Ми ћемо Бугарима вратити два среза који су им узети у Версају, а они ће нама уступити Пиринску Македонију. Егејске се нажалост морамо одрећи, пошто су Грци довели много својих из Мале Азије“⁴³. Када је Јовановић изразио сумњу да ће нам Бугари вратити Пиринску Македонију, Тито је енергично одвратио да је „то свршена ствар“⁴⁴.

Главни разлаз међу њима био је око концепта будућег партијског устројства државе. Тито је заговарао једнопартијски модел, док је Јовановић инсистирао на вишестраначком или бар двопартијском, тако што ће Народни фронт Југославије чинити две странке, радничка и сељачка, видевши

³⁸ Исто.

³⁹ Драгољуб Јовановић, 1944. – *од окупације до инвазије и делимичног ослобођења*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 109.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Драгољуб Јовановић, *Дрући разговор са Јосипом Брозом Титом*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 193.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто, стр. 194.

то као узус демократије⁴⁵. Тито је био око тога непопустљив: „Немојте! Кад буду две, биће их и дванаест. И онда ћемо имати хаос.“⁴⁶

Исто тако је међу њима дошло до неслагања и око улоге сељаштва у остваривању револуције и изградњи социјализма. Док је Драгољуб Јовановић сматрао да сељаштво заслужује да има своју странку „која ће стати упоредо са Комунистичком партијом“⁴⁷, ако ни због чега другог, а оно због тога што су сељачке масе изнеле главни терет народноослободилачке борбе, Тито је одајући признање и „сељацима у Србији који су први кренули“, и сељацима у „Босни и Херцеговини који су дали највеће жртве, особито у Крајини“, ипак одбијао Јовановићев предлог уз обећање: „Ми ћемо гледати да се одужимо једнима и другима. Спровешћемо аграрну реформу и даћемо им земљу.“⁴⁸ Осим тога, Тито није био ни за масован улазак сељака у Комунистичку партију, правдајући то тиме да је КПЈ, као и њен совјетски узор, кадровска, а не партијска маса.

Јовановић је такав Титов приступ покушао да искористи, предлажући да онда он створи левичарску сељачку партију маса, подсетивши да га је Тито 1941. молио да у Хрватској створи леве сељаке, као што их је створио у Србији. Тито је и то одбио, рекавши да су се хрватски сељаци укључили током рата у редове партизана, а тиме и левице, у довољној мери. Једино што је обећао Драгољубу Јовановићу било је да може да има своју странку која би имала своје руководство и свој лист, али која не би имала право на локалне одборе, како се не би омасовила.

У разговору су се дотакли и става Енглеза и њихове антикомунистичке активности, а Тито је у једном тренутку љутито рекао: „Енглези мисле да су упознали мене, али ја сам упознао њих“⁴⁹.

Тито је, као и Ранковић пре тога, поновио понуду Драгољубу Јовановићу да га пошаљу за амбасадора⁵⁰, што је Јовановић одбио, схватајући да хоће да га се реше као некога ко има велики утицај на српском селу, а Титову понуду да иде за амбасадора у Москву је крајње интимно доживео као Титов покушај да га тамо, далеко од очију југословенске јавности, ликвидира уз помоћ ГПУ-а⁵¹.

Разговор се завршио Јовановићевим пристанком да буде део новог режима, уз извесно „посипање пепелом“, које је истовремено било и интелигентно оправдање за неодазак на место амбасадора у Москви: „кад већ

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто, стр. 195.

⁵⁰ Исто, стр. 191.

⁵¹ Исто, стр. 196.

нисам непосредно учествовао у ратним страдањима, хоћу да сарађујем на подизању и изградњи државе⁵².

И поред тога што је као потребан новој власти био прихваћен од стране самог комунистичког врха и убрзо и уздигнут на високи положај, неки утицајни комунисти нису могли да му опросте неприкључивање партизанима, што ће касније свакако убрзати његов политички пад. Ни Драгољуб Јовановић то никада неће опростити њима, иако им је праштао много тога. На пример, мада ће Благоје Нешковић у каснијем сусрету са, тада већ од режима прихваћеним, Драгољубом Јовановићем негирати да је „то баш тако рекао“, Јовановић му ни у том тренутку ни касније није опростио то што је „сву заслугу за Народноослободилачку борбу приписао Комунистичкој партији, а ни нашу странку, ни Рибарову групу није поменуо – за разлику од онога што је маршал Тито написао и рекао новинарима и што је објављено преко радија 18. маја те исте године“⁵³, односно што је Нешковић у Београду као главни говорник „по 20. октобру изјавио на збору да је борбу водила само Комунистичка партија, да су све грађанске и сељачке партије издале док су се њихови шефови крили у мишјим рупама“⁵⁴ (а што је *Политика* објавила у свом првом броју после ослобођења Београда). Тим речима Нешковић је, по Јовановићу, све некомунисте који су учествовали у антифашистичкој борби „одбацио и одрекао им сваку заслугу у овој борби“⁵⁵. За веровати је да су Јовановићева одбојност⁵⁶ према Нешковићу, са којим се највише борио иза политичких кулиса, па и извесна урођена наивност, замрачили његово политичко расуђивање у мери да је могао да сматра да би главни партизански говорник на великом скупу који је уприличен поводом ослобођења Београда смео да заузима ставове супротне Титу. Као искусан функционер Коминтерне, Тито је задржавао само за себе право да говори дипломатским и „политичким“ језиком и да се служи дуплим стандардима, док је вишим и нижим партијским круговима било препуштено, тачније наређено, да се брутално и бескомпромисно обрачунавају са „противницима и колебљивцима“. Из тих и таквих кругова су потекли и сумњичење и велики напад на Драгољуба Јовановића на скуповима и у првом броју *Политике* која је изашла у ослобођеном Београду.

⁵² Исто.

⁵³ Драгољуб Јовановић, 22. октобар – дан кога смо се јосле сјиндели, Политичке успомене, књ. 7, стр. 161.

⁵⁴ Драгољуб Јовановић, 1944. – од окупиације до инвазије и делимичног ослобођења, Политичке успомене, књ. 7, стр. 105.

⁵⁵ Драгољуб Јовановић, 22. октобар – дан кога смо се јосле сјиндели, Политичке успомене, књ. 7, стр. 162–165.

⁵⁶ Своју нетрпељивост према „Блашку“ Нешковићу потврђује и сам Драгољуб Јовановић: „На њега су се сручили сви моји прекори и безмало све моје критике за оно што смо ми из Народне сељачке странке, па и из земљорадничке левице, издржали од другова комуниста“. Исто, стр. 189.

Из Јовановићевих успомена и других списа види се да је веровао да је изненадни послератни позив комуниста да им се са својом странком политички прикључи био резултат увиђања истине о његовом држању током рата, да је тај обрт у држању комуниста према њему њихово искрено признање не само њему лично за његов антифашизам и патриотизам, већ и за несумњив допринос многих чланова његове странке народноослободилачкој борби који су следили његов став да „борбу морамо помагати на све начине, да наши људи треба да иду у партизане, да је тамо наш председник⁵⁷“. Сматрао је да је његов неодлазак у партизане успешно оправдан пред партизанском влашћу тиме што му партија није допуштала одлазак због његове личне безбедности: „сви су захтевали да ја не идем [...] јер ћу сигурно бити откривен и ометен“⁵⁸. Због свега тога је, како пише, чим му је по ослобођењу, након изузетно непријатне безбедносне провере, понуђено од Ранковића и Тита да буде део новог режима „улетео свом снагом у несобичну сарадњу“⁵⁹ са њим. Сматрао је да ће главни допринос њега и његове Народне сељачке странке бити у томе да што пре „Србију приволе да се одрекне краља и прихвати републику“⁶⁰, што комунисти не би могли лако да остваре у сељачкој Србији без странке какву је предводио Јовановић. Заузврат му је додељена важна манифестна улога потврђивања радничког и сељачког као општенародног јединства у погледу подршке комунистима као водећој политичкој снази. Отуда ће већ 23. фебруара 1945. управо он бити онај коме је указано поверење и велика част да „са балкона Народног позоришта говори у част Црвене Армије“⁶¹, а потом и на низу других важних политичких скупова, раме уз раме са највишим комунистичким функционерима. Тако брзом његовом пристанку и полету је без сумње допринело његово непоколебљиво левичарско уверење да треба одмах по успостављању мира градити социјализам. Ускоро је кооптиран у Народну скупштину Србије и у Привремену народну скупштину Југославије и изабран у њено Председништво. Поверено му је и да изрази изборни проглас Народног фронта Југославије⁶².

Међутим, Драгољуб Јовановић није желео само да служи новом режиму и буде од њега прихваћен, желео је више од свега да политички форсира сељаштво које је изнело највећи терет револуције. Отуда је у тим његовим наступима увек било „скретања“ која нису годила новом режиму, а која су

⁵⁷ Исто, стр. 161.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Драгољуб Јовановић, 1944. – од окупације до инвазије и делимичног ослобођења, Политичке успомене, књ. 7, стр. 103.

⁶⁰ Драгољуб Јовановић, *Хоће ли комунистички дајти да им се ѿмојне?*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 191.

⁶¹ Драгољуб Јовановић, *Ка сарадњи у народном фронту и народној власћи*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 176.

⁶² Исто.

увек кажњавана организованим масовним негодовањем дела публике. Није схватао да комунисти, иако у први план увек традиционално стављају радничку класу, итекако теже и да задрже своју контролу над сељаштвом изграђену током рата, те да је стога најмање што желе нека нова партија која би окупљала сељаке и била опасан конкурент комунистима у борби за власт.

У његове „крупне грешке у говорима“ може се свакако сврстати и то што је у свом првом јавном наступу са комунистима, говорећи у част 27. годишњице Црвене Армије, рекао да док су највећи „совјетски јунаци били сељаци и радници“, највећи наш јунак је „српски сељак“⁶³, нашавши највећу сличност између југословенских партизана и Црвене армије што су „створене одоздо“, од сељачких маса. Затим, неке његове тезе су се битно разликовале од Титових. Док је Тито „казао да Хрвати не могу ништа учинити без Срба, али да ни Срби не могу ништа учинити без Хрвата“, Драгољуб Јовановић је, цитирајући на том збору ове Титове речи, рекао пред окупљеном масом да док „Хрвати и Словенци треба да буду захвални Црвеној Армији јер их је пробудила“, „ми Срби тражимо за себе част и право да волимо совјетску Црвену Армију, јер је она наша и ми смо њени“ (подвукао Д. Ј.)⁶⁴. Такође, није било политички мудро од Јовановића то што је свој први јавни заједнички наступ са комунистима, који су они организовали, свој говор завршио ускликом у славу Стаљина, не поменувши при томе и Тита⁶⁵. Иако је Јовановић више пута у току говора позитивно споменуо Тита, такав завршетак говора свакако није могао пријати ни Титу чији је култ већ био створен, ни његовим следбеницима који, не само због тога, нису могли гледати на Драгољуба Јовановића као на оданог сарадника у новој власти.

Разлике у погледима на ново уређење земље које су постојале између комуниста и Драгољуба Јовановића све више су временом долазиле до изражаја. Тако је он у свом уводном чланку у листу *Глас*, од 13. марта 1945, Јосипу Брозу Титу „приписао историјску заслугу што је разумео да за Југославију није једнопартијски систем“⁶⁶, мада је лично од Тита чуо да он мисли потпуно обрнуто од тога, а као „најважније“ је у том чланку истакао речи „нећемо нов грађански рат“⁶⁷, што је комунистима морало звучати као провокација.

Стаљину, кога је иначе хвалио, Јовановић је замерао, мада не јавно, то што је био „против тога да све државе, велике и мале, имају по један глас у форумима Уједињених Нација“, и што је при томе „ругајући се, изричито

⁶³ Драгољуб Јовановић, *Први кораци, прва разочарења*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 231.

⁶⁴ Исто, стр. 229.

⁶⁵ Исто, стр. 230.

⁶⁶ Драгољуб Јовановић, *У Извршном одбору ЈНОФ-а Србије*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 238.

⁶⁷ Исто.

поменуо Албанију – зар да она има иста права као Сједињене Државе или Совјетски Савез?⁶⁸, као и због Стаљинове изјаве западним савезницима „да не држи до Мао Це Тунга јер су кинески комунисти од маргарина“⁶⁹. На Стаљиново противљење стварању једне уједињене државе, или бар федерације састављене од Југославије, Бугарске и Албаније, Јовановић није имао никакав коментар⁷⁰.

Такође, није штедео ни Благоја Нешковића због његове „шовинистичке политике према Албанцима“. У својим *Успоменама* је записао да се непријатно изненадио када је по први пут чуо од једног комунисте да „Албанце или Арнауте од сад ваља звати Шиптарима“, када је то рекао Благоје Нешковић на скупу „београдских фронтоваца“ у Сали Коларчевог универзитета, користећи притом током говора још погрднију реч „Шифтари“⁷¹.

У свом размишљању чему дати првенство – миру, демократији или социјализму, Драгољуб Јовановић у тим бурним временима заузима одлучан став: „Мир пре социјализма, а социјализам пре демократије, јер нема слободе у свету глади и оскудице“⁷². Тај редослед циљева своје странке Јовановић објашњава тиме да је својевремено од Жореса и Скерлића учио „да је демократија примарна, да она припрема социјализам, а да је социјализам њен пуни расцвет“⁷³. Међутим, такво уверење код њега је пољуљано тиме што су дошли „Лењин, Мусолини и Хитлер са својим социјализмима без демократије“, па га је заменио уверењем да социјализма не може бити без слободе, која је једино могућа у миру, као што га не може бити „без довољно богате цивилизације“⁷⁴. Тек тада, закључује Јовановић, могуће је истинско практиковање демократије.

У ствари, бар што се комуниста тиче, радило се о политичком браку из интереса. Да би били признати од стране западних савезника као главна политичка, а не само војничка снага у Југославији, комунисти су сходно споразуму Тито–Шубашић, који је благословио и Стаљин, морали да направе широку коалицију са свим политичким снагама, тачније предратним странкама, које нису сарађивале са окупаторима и квислинзима. Зато је комунистима на њиховој коалиционој листи толико требало име популарног предратног политичара какав је био Драгољуб Јовановић. „Он је потребан за општу ствар. Ови странци стално питају ко је од политичара још са нама“⁷⁵, рећи ће тада на ту тему Благоје Нешковић. Са друге стране, сметала

⁶⁸ Исто, стр. 233.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто, стр. 236.

⁷¹ Исто, стр. 235.

⁷² Драгољуб Јовановић, *Веза са главним шtabом Народноослободилачке војске за Србију*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 142.

⁷³ Исто, стр. 141.

⁷⁴ Исто, стр. 142.

⁷⁵ Исто, стр. 138.

им је његова велика популарност међу сељацима, поготово на југу Србије, и лакоћа којом је по приступању Титовом Народном фронту као кандидат на изборима добио велику подршку бирача и на основу тога био изабран за члана Президијума Народне Скупштине. Своју сарадњу са комунистима, као и сарадњу странке коју је предводио са КПЈ, доживљавао је као историјски римејк сарадње левих есера (странке лево оријентисаних сељака и интелектуалаца – ДС) са бољшевицима⁷⁶, који су есере на Лењинову иницијативу узели у своју прву владу. Тако је своју сарадњу са комунистима представио и у совјетском посланству у Београду, где му је одговорено да губи из вида да се та сарадња није добро завршила по есере⁷⁷. И поред таквих упозорења, Драгољуб Јовановић задуго није био свестан да је у очима комуниста управо он са својом странком и другим сељачким странкама – савезницама његове странке, био већ одмах после ослобођења земље виђен као њихов највећи и најопаснији политички конкурент, будући да су комунисти, супротно Драгољубу Јовановићу, настојали да пацификују сељаштво и све време догматски форсирали радништво, иако су сељаци изнели главни терет револуције.

Због тога ће уместо Драгољуба Јовановића Титу у влади далеко више одговарати Милан Грол, кога ће именовати и за једног од потпредседника владе, а који је по мишљењу разочараног Јовановића који је очекивао то место, био од њега Титу „интересантнији, пошто је долазио из емиграције и био краљев министар, док смо ми били ‘у цецу’, увек при руци, увек сигурни, као рођаци који могу ручати и у кухињи“⁷⁸.

Када су комунисти Јовановићевим присуством, као и присуством низа других грађанских политичара, тачније њиховом активношћу у послератном политичком животу, пред Западом потврдили своју демократичност у довољној мери, успостављајући у исто време потпуну и чврсту контролу над земљом, ни Драгољуб Јовановић ни други попут њега им више нису били неопходни. Пред њим и њему сличним стајала је само могућност избора између утапања у комунистичке редове или судара са, у то време апсолутно стаљинистичком и суровом, новом југословенском влашћу.

Може се рећи да Драгољуб Јовановић, као и многи други политичари предратне Југославије, и поред свих својих контаката и сарадње са комунистима није добро, а можда ни уопште, разумео механизам комунистичке владавине. Није га могао разумети не само из разлога што никада није био у СССР-у, нити је био члан Комунистичке партије, већ и зато што као левичар-социјалиста није могао да верује у толику илузорност народне де-

⁷⁶ Драгољуб Јовановић, *Револуција и нови Главни одбор НСС*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 272.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Драгољуб Јовановић, *У Извршном одбору ЈНОФ-а Србије*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 236.

мократије прокламоване од стране комуниста. Страном новинару је тим поводом изјавио: „Када сам критиковао режим маршала Тита у парламенту [...] хтео сам јасно да кажем да се ја и моји пријатељи не слажемо са административним монополем Комунистичке партије. Пре избора у новембру 1945. године комунистички монопол није био толико очигледан, али после њих комунистичка партија је направила монопол од Народног фронта, фабрика и институција, и само њихова партија је била у влади, а само њиховим партијским секретара рима у локалним и среским организацијама је дато овлашћење за управљање тим областима. Је ли то било јединство владе свих партија о којем смо причали пре избора?“⁷⁹. Из тих и других његових речи, попут његове изјаве: „Ја хоћу сарадњу са комунистима на основу једнакости. Желим да будем једнак са њима, а не пион у њиховим рукама.“⁸⁰, да се закључити да он уствари није схватио да је једнопартијски систем, иако није био формално уведен, заправо функционисао у Југославији и оних првих поратних година када је још увек било дозвољено деловање више странака. Требало је да прође подоста времена да Драгољуб Јовановић схвати да су он и његова странка послужили комунистима само као декор у стварању илузије постојања демократског политичког плурализма у поратној Југославији, илузије која је од стране Тита, у договору са Стаљином, била сервирана западним савезницима.

Његово неразумевање политичког живота у условима владавине комунистичког режима, тачније уверење да је и даље у функцији плуралистички парламентарни живот, па макар и тако опскуран какав је био у Краљевини Југославији, довело га је у погибелјну позицију опозиционара, и то не обичног, већ опозиционара отпадника од власти, а њих су комунисти одувек најстроже кажњавали, користећи за то чак и најмање, па и апсурдне поводе. Право на јавну критику власти које је он себи увељико присвајао, заправо није постојало, бар не у пракси. Не схватајући то, он је већ на оснивачком конгресу Народног фронта „формулисао своју прву критику“ нове власти коју је изрекао пред Титом⁸¹. То што је Тито у том тренутку лично подржао ту критику као „конструктивну и корисну“⁸² само је учврстило Јовановића у његовом уверењу да у добу тврдог комунистичког режима, чак и онај ко није комуниста, ако сарађује са режимом, има право на критику свега и свачега.

Да је био у тешкој заблуди показаће реакције присутних на његове говоре на седницама Уставотворног одбора и у Народној Скупштини, нарочито на његову критику Закона о задругама 16. јула 1946. И поред тога,

⁷⁹ Monty Radulovic, *Tito's Republic*, Coldharbour Press Ltd., London, 1948, str. 206–208.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Драгољуб Јовановић, *Ка сарадњи у Народној фронти и народној власици*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 176.

⁸² Исто.

он се није одрицао свог критичког стила који је демонстрирао у сваком свом иступу, све до свог последњег јавног говора 29. априла 1947. године⁸³, након кога је убрзо и ухапшен, 15. маја 1947. Тако се и могло десити да Драгољуб Јовановић, који је читав свој живот био ватрени заговорник планске привреде, буде проскрибован од стране нове „народне власти“ због свог критичког осврта у Скупштини ФНРЈ на предлог првог петогодишњег плана. Документи показују да је то чинио сасвим добронамерно и искрено, сматрајући да том критиком даје допринос квалитету предлога плана, очито нимало притом не схватајући да дискусија о том предлогу мора да изрази једноумље, што је подразумевало да подршка предлогу власти буде донета једногласно. Тек касније ће схватити да су се „све законске мере доносиле на основу претходне директиве Владе и да су се све усвајале на бази једногласне акламације, као и у Совјетском Савезу“⁸⁴. Управо због те и других својих, за оно време оштрих, и по мишљењу страних дописника чак и сензационалних⁸⁵ критика комунистичких решења у скупштинским расправама, пре свега о Уставу ФНРЈ, аграрној реформи, задругама и о јавном тужилаштву, као и због критике полиције као „ненародне“ због насилног одузимања жита од сељака, поново, и то заувек, одстрањен је са Универзитета у Београду 31. јула 1946. године. Правни факултет Универзитета у Београду је уз то својом одлуком одузео Драгољубу Јовановићу и титулу ванредног професора „због ненаучних и противнародних изјава на својим предавањима“. У родном Пироту нападнут је те године трулим поврћем и бачена му је боја у лице⁸⁶. Све то га ипак није спречило да као посланик и даље напада власт, па је тако „владину политику национализације и индустријализације у свом говору у Скупштини описао као ‘неодговорну, подмуклу и насилничку’“⁸⁷.

Јавно је, као „нескромну изјаву“, исмејао и Ђиласову тврдњу изнету на конгресу Народног фронта на Цетињу да ће Југославија у привреди постићи за две-три године оно што је Енглеска постигла за 150, а Америка за сто⁸⁸. Поред бруталних напада на њега који су након тога уследили у новинама, у чему је посебно предњачио Милован Ђилас (називајући га „гмизавцем“, а Тита „соколом“), понижаван је и на друге начине, можда понајвише тиме што га је странка коју је основао избацила из свог чланства, а да притом нико није стао у његову одбрану. Након тога је на њега чак организован и физички напад од стране колонизираних Црногораца

⁸³ Исто.

⁸⁴ Fritz August Voigt, *Pax Britannica*, London, Constable & co. Ltd., 1949, стр. 337.

⁸⁵ Monty Radulovic, *Tito's Republic*, London, Coldharbour Press Ltd., 1948, стр. 206–208.

⁸⁶ Драгољуб Јовановић, 21. април 1956. *Иримио ме Пенезић Слободан-Крцун*, Политичке успомене, књ. 11, стр. 261.

⁸⁷ Fitzroy Maclean, *Disputed Barricade*, London, Jonathan Cape, 1957, стр. 336–337.

⁸⁸ Драгољуб Јовановић, *Последњи опозициони говори у Народној скупштини ФНРЈ*, Политичке успомене, књ. 9, стр. 168.

14. и 15. фебруара у селу Сивцу у Бачкој, где је прво намамљен да дође, а потом буквално линчован од руље и извесног милиционера, тако што је испљуван и свирепо испребијан моткама⁸⁹. Када је у тешком стању због повреда главе пребачен у Београд, нико му, као ни у Сивцу, није хтео пружити лекарску помоћ. О том политичком инциденту у коме је скоро на смрт претучен народни посланик у једној социјалистичкој земљи извештавао је чак и *Њујорк џајмс* на „два ступца“, под насловом „Црногорци претукли српског шефа“⁹⁰.

Након свега тога је на седници Народне скупштине одржане 26. априла 1947, којој је присуствовао и Тито, уследио чувени напад Драгољуба Јовановића на предлог државног буџета, конкретно на висину издатака за војску. Због тога је, као и због примедбе да се дају објашњења где се троши пар милиона из буџета, али не и на шта се троши 56 милијарди динара, што је пропратио речима „то никад није раније било“⁹¹, одстрањен из Президијума и одузет му је посланички мандат, иако је на крају гласао за предлог буџета. Тим поводом доживео је напад од стране Милована Ђиласа, који ће га у Скупштини напасти због додворавања Западу и оценити да је Драгољуб Јовановић „након Дражиног одласка са политичке позорнице постао јунак америчке и остале реакционарне штампе“⁹². Убрзо, 14. маја 1947. је и ухапшен, а потом у октобру исте године, на основу оптужнице Јавног тужиоца ФНРЈ др Јосипа Хрнчевића, осуђен од стране Врховног суда Србије којим је председавао Михаило Ђорђевић на девет година тешке робије са принудним радом, због кривичног дела издаје у циљу насилног рушења поретка (пре свега због наводне шпијунаже у корист Велике Британије и повезивања са „заклетим непријатељом наших народа“ Влатком Мачеком, као једним од вођа политичке емиграције), као и на трогодишњи губитак политичких и грађанских права и права на пензију, по изласку из затвора⁹³. То суђење је не само у иностраној штампи него и у научној литератури оцењено као „један од највећих врхунаца комунистичке неправде у Југославији и недемократског поступања“⁹⁴. Казну је издржао без дана помиловања. О њему као енглеском шпијуну најоштрије је, по Јовановићевом сведочењу,

⁸⁹ Драгољуб Јовановић, *Физички напад у Сивцу 14. и 15. фебруара*, Политичке успомене, књ. 9, стр. 125–131.

⁹⁰ Исто, стр. 130.

⁹¹ Драгољуб Јовановић: *Политичке успомене*, књ. 9, стр. 144.

⁹² Драгољуб Јовановић: *Месио југословенских, нека сйрана йризнања*, Политичке успомене, књ. 11, стр. 275.

⁹³ Види пресуду Врховног суда Народне Републике Србије Драгољубу Јовановићу К.бр. 2/47 од 8. октобра 1947. године, која се налази у анексу овог зборника, као и: Драгољуб Јовановић, *Ка сарадњи у народном фронту и народној власћи*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 176.

⁹⁴ Robert Lee Wolf, *The Balkan in our Time*, Harvard University Press, Cambridge, 1956, p. 273.

говорио, односно на ту тему био „најречитији критичар“⁹⁵, ипак не Милован Ђилас већ Моша Пијаде.

Очекивана одбрана из СССР-а није никад стигла. Пре тога је Драгољуб Јовановић (према својим сећањима), одбио дискретну енглеску понуду за страном интервенцијом, јер је веровао да она Југославији неће донети ништа добро. Уз то је као доказани пријатељ СССР-а⁹⁶ наивно веровао да „совјетска Русија“ неће ограничити своју сарадњу са Југославијом само на Комунистичку партију и њено руководство, већ да ће сарађивати са „целим народом“, односно са свим политичким странкама, и тиме показао мањак способности за разумевање Стаљинове политике, баш као и 1941. када се зачудио што Стаљин покушава да приволи краља Петра који је тада био у Каиру да дође у Москву⁹⁷.

И поред свега што му се догодило, Драгољуб Јовановић ће остати уверен да је сарадња његове странке са комунистима „могла дати добре резултате само да је било више трпељивости од стране комуниста, а можда и више стрпљења са наше стране“⁹⁸. Да у томе има истине убрзо ће показати време, јер како пише Јовановић, „није прошла ни година дана од мога хапшења, а Југославија је пошла новим, независнијим и разумнијим путем. Да сам тада био на слободи и у сарадњи, све би се одвијало нормалније и пробитачније за нашу заједницу“⁹⁹.

Да Јовановићеве оштре критике нису биле једини разлог његовог утамничења потврђују и страни извори, пре свега његов разговор са Ројтеровим дописником из Београда Монтијем Радуловићем, који је забележио да је Драгољуб Јовановић намеравао „да са одређеним бројем посланика из Народног фронта формира Сељачки народни блок који би био контратежа моћи комунистичке партије унутар самог Фронта – идеја врло популарна код Хрватске сељачке странке, која је прихватила Београд као центар Блока и др Јовановића као његовог вођу, што је све имало и одобрење сељачких странака Црне Горе, Словеније, Македоније и Босне“¹⁰⁰. Био је то превелики изазов за младу и још увек од употребе претеране силе недовољно ослобођену комунистичку власт. Драгољуб Јовановић је напросто морао да несстане са политичке сцене, и то на дужи рок.

⁹⁵ Драгољуб Јовановић, *Усијешно и безусловно сјасавање рукојиса*, Политичке успомене, књ. 11. стр. 260.

⁹⁶ Јовановић је заједно са Миланом Гавриловићем дао велики допринос да Краљевица Југославија годину дана пре рата призна СССР, што је и учињено. Види: F. A. Voigt, *Pax Britannica*, London, Constable & co. Ltd., 1949, стр. 251.

⁹⁷ Види: Драгољуб Јовановић, 1944. – *од окупаиције до инвазије и делимичној ослобођења*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 107.

⁹⁸ Драгољуб Јовановић, *Ка сарадњи у народном фронту и народној власици*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 176.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Исто.

У том циљу је после Другог светског рата Драгољубу Јовановићу спочитавана и сарадња са Димитријем Љотићем, иако се заправо радило о предратној и епизодној сарадњи која се тичала задругарства, а не о некаквој стратешкој сарадњи, као што је то у јавности приказивано. Мање упућени притом нису знали да је Димитрије Љотић скоро цео свој задругарски програм преузео од Светозара Марковића, а разлог за то је свакако био и тај што је Владимир, отац Димитрија Љотића, био значајни српски социјалиста 19. века, близак сарадник и пријатељ Светозара Марковића и да је заједно са њим током студија у Цириху ступио у Прву Интернационалу, да је уз то био и први преводилац Марксовог „Манифеста комунистичке партије“ на српски језик, који је 1871. објављен у листу *Панчевац*. Владимир Љотић је са Светозаром Марковићем делио све његове погледе, па и погледе на значај српске задруге за развој социјализма у сељачкој земљи каква је тада била и још задуго остала Србија. Био је велики поборник Париске комуне¹⁰¹ и важан сарадник социјалистичког листа *Рагеник*, кога је уређивао Светозар Марковић¹⁰². Једина битна политичка разлика међу њима је била та што је Владимир био монархиста, а Светозар републиканац, али то никада није ни најмање утицало на њихову сарадњу, као ни на њихово пријатељство које је трајало до краја Светозаровог живота.

На основу увида у њихову мисао и деловање, може се закључити да су Драгољуб Јовановић и Димитрије Љотић заправо били изразити политички противници по скоро свим питањима, почев од погледа на право гласа жена, па све до односа према окупаторима земље. На истој страни су се нашли само у једном тренутку пре Другог светског рата, када је вођена јавна расправа о погледу могућности улоге задруга у развоју земље, при чему је Љотићево гледиште било преузето од његовог оца социјалисте, тачније од Светозара Марковића, и зато и било компатибилно са погледима социјалдемократе Драгољуба Јовановића, који је био ватрени заговорник задружног социјализма. У погледу свега осталог међу њима је зјапио дубок политички понор.

За Драгољуба Јовановића се, можда чак и више него за много славнијег и од академске заједнице далеко прихваћенијег Слободана Јова-

¹⁰¹ Владимир Љотић је уз то био не само једини српски већ и једини словенски потписник „Братског поздрава савезницима Париске комуне од немачких и немачко-швајцарских радника у Женеви“, 8. априла 1871. године. Овај моменат открива да Владимир Љотић није био тако доследан монархиста као што је био доследан социјалиста, јер је у том тексту који је потписао пуним именом, иницијалом очевог имена и презименом, осуђена „монархистичка банда“, а текст се завршава речима „Живела црвена република!“.

¹⁰² Захваљујући својим везама са Петром Карађорђевићем, који је био учесник Париске комуне, Владимир Љотић је био у могућности да ексклузивну вест о њеном избијању пошаље Светозару Марковићу, који је то одмах објавио у *Рагенику*. Тиме је *Рагеник* стекао углед првог листа у Србији који је писао о том важном историјском догађају.

новића, може рећи да је сасвим у складу са античким начелом о учешћу интелектуалца у политици био и „регулатор и регистратор“ политичког живота, бивајући не само творац историје у свом времену тако што је непосредно учествовао у многим важним политичким збивањима, него за цело и најисцрпнији и најобјективнији политички хроничар свога доба. Написао је хиљаде страница политичких успомена, хроника и сећања на савременике, које су тек недавно преточене у преко двадесет књига, а многи његови пажње вредни списи, попут његових дисертација, још чекају да буду објављени и поред тога што су трудом његових потомака одавно преведени на српски језик. За неке од својих списа, па и оне најзначајније као што је „Сељачки социјализам“, сам Драгољуб Јовановић ће написати да су заувек уништени.

Иако је Драгољуб Јовановић за себе мислио да је био више политичар него научник („нисам био научник, него идеолог и човек од акције, ако не и прави политичар“¹⁰³), сматрамо да би можда ипак било боље да се посветио науци у којој је већ у младости заорао велику бразду, него политици као делатности у којој му је његов карактер био велика сметња. Сувише отворених погледа, истинољубив и бескрајно принципијелан, он за цело није био лако уклопив у позорницу прљаве балканске политике, бар не без високе цене по своју слободу и по своју научну каријеру. Још кад се у политичкој арени Југославије његова критичност намерила на два изразито аутократска режима, какви су били Шестојануарска диктатура и комунистички режим непосредно по завршетку Другог светског рата, Драгољуб Јовановић је свима морао изгледати не само као веома поштен већ и као веома наиван човек, што свакако никад није било и још задуго неће бити препорука за бављење политиком, не само на Балкану већ и уопште. Ако је за утеху поштоваоцима његовог политичког прегнућа, мада сељака и социјализма скоро да више и нема, неке друге његове идеје, пре свега оне које су из домена екологије¹⁰⁴, данас су можда и више актуелне него што су биле у његово доба.

Са правом је у данима окупације, када је насилна смрт била масовна појава, записао да је „лакше добро живети, него добро умрети, лакше имати успеха у животу него успешно завршити живот“¹⁰⁵. Само, тада још није знао да то правило важи на Балкану и у поратним временима.

Рехабилитован је одлуком Окружног суда у Београду 2009. године.

¹⁰³ Драгољуб Јовановић, 1944. – *од окупације до инвазије и делимичног ослобођења*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 105.

¹⁰⁴ Др Драгољуб Јовановић, *Ведрина (Савремени човек ѝророга и цивилизација)*, Издање пишчево, Београд, 1970.

¹⁰⁵ Драгољуб Јовановић, *Све су учинили да нас деморалишу*, Политичке успомене, књ. 7, стр. 100.

THE SPECIFICITY OF POLITICAL THOUGHT AND ACTIVITIES
OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

DRAGAN SIMEUNOVIĆ

Faculty of Political Science, University of Belgrade

Dragoljub Jovanović belongs to a small number of distinctive Serbian political thinkers of the left provenance. He was politically active since his school-age years and his studies in France afterwards, where he received a doctorate degree from Sorbonne, and later in the Kingdom of SHS, the Kingdom of Yugoslavia and the FNRY. Because of his sharp criticism of the regime, both before and after the Second World War, he was sentenced to jail and lost his position as a professor at the Faculty of Law.

His political ideal was agrarian socialism. In order to achieve this goal, he advocated radical progressive transformation of villages and peasantry. He was the leader of the “peasant” Yugoslav oriented left-wing parties before, during and after the Second World War. He failed to achieve full co-operation with the communists during the war, although he was pro-partisans oriented. As such, despite the open criticism of the newly-established communist regime for not taking part in the Communist-led resistance during the Second World War, he was nevertheless included in the supreme organs of the new government until, because of criticizing the regime, he was again removed from political life and sentenced to jail. He wrote many books and records that are valuable documentary material about both political events and numerous individuals in Serbia and Yugoslavia in the first half of the 20th century.

Keywords: Dragoljub Jovanović, agrarian socialism, People’s Peasant Party, Left in Serbia, Yugoslavia, anti-fascism